

JANE LIIV

KIRJU-MIRJU VÄRVIMAAILM

Õpetaja juhend

Tartu 2007

Kirju-mirju värvimaailm

Õpetaja juhend

Jane Liiv

Tõlge: Jaanus Sillavere

Retsensendid: Jana Jõgeva, Reet Piiri, Hiie Münt

Toimetaja: Ivi Tammaru

ISSN 1736-6488

Trükitud: Softinvest Print OÜ

© Eesti Rahva Muuseum 2007

Teine trükk

(Esmatrükk Eesti Rahva Muuseum 2002)

Euroopa Liidu PHARE
eesti keele õppeprogramm

European Union PHARE
Estonian Language
Training Programme

Lugupeetud õpetaja!

Töövihik „Kirju-mirju värvimaailm“ on osa Eesti Rahva Muuseumi programmist, milles tutvustame värve eesti rahvakultuuris ja värvisõnu eesti keeles. Töövihik on koostatud Euroopa Liidu PHARE eesti keele õppe programmi raames, mõeldes eelkõige venekeelsete koolide 1. (3. klass) ja 2. kooliastme õpilastele, kuid soovime seda ka eesti õppekeelega koolidele. Töövihikut saab kasutada erinevates vanuserühmades, näiteks 3. kooliastmes (7.–9. klass) ja ka gümnaasiumis. Vastavalt õpilaste tasemele võib õpetaja ülesandeid lihtsustada või keerulisemaks muuta, samuti harjutusi valikuliselt kasutada. Muuseumi sooviks on pakkuda uusi võimalusi ja vaheldust eesti keele, koduloo ja kunstiopetuse tundideks.

Töövihik on jagatud kaheks osaks. Esimeses peatükis vaatleme värvi seoseid seda tähistava sõnaga, vanemate värvisõnade teket ja kasutamist eesti keeles. Suurema tähelepanu all on punane, must ja valge kui kõige vanemad ning enim nimetatud ja kasutatud värvid kogu maailmas. Põgusalt peatume vanade eestlaste koduloomade värvinimetustel. Tutvustatakse ka taimedega värvimist ja eesti rahvarõivaste värve. Muuseumitunnis kuuldu ja püsinäitusel nähtu aitavad täita peatükis olevaid lünkklauseid, lahendada mõistatusi ja vastata küsimustele.

Teine peatükk vaatleb värvisõnade moodustamist. Näeme, kui palju võimalusi pakub eesti keel kujundlike värvinimetuste loomisel. Peatükis leidub hulganisti harjutusi ja erinevaid teemasid eesti keele õppimiseks värvisõnade abil.

Käesolevas õpetaja juhendis esitatakse värviteemade lühikirjeldused, mis on abimaterjalina vajalikud, et töövihikut koolitundides kasutada. Eesti Rahva Muuseumi muuseumipedagoogid võivad õpetajat eesti rahvakultuuri põhjalikuma tutvustuse osas toetada.

Õppeprogrammi kirjeldus

Muuseumitunni viib läbi muuseumipedagoog. Töövihik antakse programmi läbinuile tasuta kaasa. Töövihiku esimene osa täidetakse muuseumis, teist osa võib laps täita koolis koos õpetajaga või iseseisvalt kodus. Õpetaja saab kaasa vastavalt soovile kas eesti- või venekeelse juhendi.

Muuseumitunni ülesehitus on järgmine. Esmalt vaatame Eesti Rahva Muuseumi püsinäitusel vanade eestlaste kodu ja tarbeesemete värve, räägime, milliseid värve leidub Eestimaa looduses ja millised värvid on ajast aega eestlasi ümbritsenud. Tutvume taimevärvidega ja võrdleme taimevärvide ning tööstuslike ehk anilliinvärvidega värvitud vaipu. Seejärel uurime eesti rahvariiete värve ja mustreid. Samal ajal toimub ka töövihikute täitmine.

Programmi minimaalne kestus on üks tund. Võimaluse korral soovitage planeerida üheks korraks aega vähemalt kaks tundi.

Töövihiku teine osa jääb täitmiseks koolis või kodus. Töövihikut ei pea täitma järjest, teemasid võib käsitleda valikuliselt (nt kirjutada erinevaid värvisõnu kasutades väike jutuke ja see oma piltidega illustreerida).

Töövihiku teemadering on mahukas ja kindlasti ei saa korraga kõike läbi võtta. Töövihikut saab kasutada lisamaterjalina pikema õppeperioodi vältel.

Õppeprogrammi eesmärk

Milliseid värve tundsid ja kasutasid vanad eestlased? Millised värvid ümbritsesid eestlasi vanasti talutares ja kui palju värve on meie ümber praegu? Mis erinevus on taimevärvidel ja vabrikus tehtud värvidel? Kuidas on muutunud eestlaste rahvariiete värvid?

Kuidas on värvid eesti keeles oma nime saanud? Kas need on kunstlikult välja mõeldud või seotud inimese loomuliku keskkonnaga – loodusega? Kuidas on värvisõnad eesti keeles arenenud? Miks on eestlased oma koduloomi nimetanud värvide järgi?

Need küsimused on seotud nii värvide kui ka keelega. Värvide eristamisel ongi tähtis roll keelel. Peale oskuse värve näha on oluline ka oskus neid keele kaudu väljendada. Erinevate värvinüansside sõnaline väljatoomine arendab taju- ja analüüsivõimet, värvimeelt ning muidugi keeleoskust. Igapäevakeeles nii palju värvisõnu vaja ei lähe. Siiski võiksid õpilased teada ka mõningaid vähemlevinud või arhailisi värvisõnu. Ilukirjanduses esineb sageli kujundlikku väljendusviisi. Oskus värvisõnade järgi ka tegelikku tooni ette kujutada annab lugejale parema elamuse loetust. Oskus moodustada ja kasutada erinevaid värvisõnu on kasulik ka kunstiteoste kirjeldamisel ja analüüsimisel. Värviteemad aitavad luua omamoodi integratsioonimeetodi – keele seostamise värvide ja eesti rahvakultuuriga.

I osa

1. EESTLASTE VANEMAI D VÄRVISÕNU

Töövihiku esimese peatüki teemade raames saab õpilastele rääkida värvisõnadest eesti keeles ja võrrelda neid vene keelega, tuua näiteid mõlemast keelest, et muuta võõrad eestikeelsed sõnad lähedasemaks ja arusaadavamaks.

Kust üldse on pärit eestikeelne sõna *värv* ja mil moel hakati värve märkama ning tähistama?

Huvitav on see, et tähtis osa on siin PUNASEL.

Sõna *värv* on laen saksa keelest, tuletatud keskalamsaksa sõnast *verwe* (*Farbe* sks k). *Värv* võib tähendada nii värvust kui ka värvainet. Sõna on nähtavasti tarvitusele võetud alles (riide)värvimise laiemalt levides.

Eesti keeles on tänini kasutusel ka hoopis vanem värvust tähistav sõna – *karv*. See balti laen on tuntud kõigis läänemeresoome keeltes, märkides nii looma nahka kui värvust.

Ent veelgi varasem on soome-ugri päritolu *puna*. *Puna* tähendas ammustel aegadel nii karva ennast, villa kui ka loomakarva (karusnahha) värvi. Muistsetele soome-ugri küttidele oli eluliselt tähtis jahiloom juba kaugelt värvi ja välimuse järgi ära tunda. Ka jahil voolav veri on punane. Arvatakse, et sellest ongi tulnud looma karva otsene seostamine värviga. Kuna jahilooma (põder, karu, metskits) põhiline värv oli punakaspruun, seostatigi karva just punasega.

Seega peaks *punane* olema üks esimesi värvinimesid. Hiljem, kui eesti keeles hakati kasutama sõna *karv*, jäi *puna* tähistama üksnes punast karva. Edaspidi kujunes sellest ainult punaka värvitooni nimetus. Siit näeme, et üks vanemaid värvi määramise viise on olnud värvitooni võrdlemine ümbritseva looduse mingi objekti (nt jahilooma) värviga.

Enamikus maailma keeltes on vanimad värvisõnad must, valge, punane ja kollane. Ameerika teadlaste Brent Berlini ja Paul Kay uurimuse järgi on igas keeles värvinimetuste arengu esimeses järgus olemas kaks põhivärvinime – must ja valge. Must tähistas algul kõiki tume-

daid ja külmi värve, valge aga heledaid ja sooje. Järgmisena lisandus keelde punane. Teised värvinimed on juba hilisemat päritolu.

Ka eesti keeles on värvisõnad aja jooksul läbi teinud pika arengu. Vanemad sõnad on soome-ugri päritolu ja neil on vasteid ka teistes läänemeresoome keeltes (nt soome, vadja, vepsa, karjala keel). Mitmed uuemad värvisõnad aga on balti või saksa laenud. Kõige arhailisemad värvisõnad eesti keeles on must, valge ja punane. Nendest hilisemad on sinine, roheline, kollane, hall ja pruun. Kõige uuemad on aga lilla, roosa, violetne, beež ja oranž. Viimased on keelde lisandunud alles viimastel sajanditel.

Valge, must ja punane on kõige olulisemad ja enamkasutatud värvid nii Eesti kui kogu maailma rahvakultuuris.

PUNANE

Punane on musta ja valge kõrval üks esimesi värve, millele inimese nime andis. Punase tähtis osa inimese värvimaailmas võib tuleneda seostest vere ja jahiloomade värviga. Juba kiviaja koopamaalides kasutati eelkõige punast, pruuni ja musta värvi, mida saadi näiteks ookrimullast, punasest rauamaagist ja söest. Loodusrahvastel on punane ja kollane olnud põhilised värvid keha maalimisel. Ka inimeste unenägudes domineerivad punased ja kollased toonid.

Miks punane ikkagi on nii oluline värv?

Punase värvi nägemisaisting on psühholoogiliselt kõige ärritavama mõjuga; punane assotsieerub tugevalt vere ja tulega; meie kliimavöötmes on punast värvi looduses väga vähe; roheline taustal tõuseb see hästi esile. Seetõttu ongi punane erakordne värv.

Nagu eespool kirjeldatud, on *puna* märkinud algselt nii looma karva värvi kui ka karva üldisemalt. Sõna *punane* vastava värvi tähistajana on hilisem. Varem tähistati vastavaid toone näiteks sõnadega *verev*, *ruske* ja *ruuge*. *Verev* tuleb sõnast *veri*, mis on ürgne punase tähistaja. Erepunase kohta öeldigi *veripunane* – „ta on näost veripunane“. *Ruske* ja *ruuge* tähistasid algselt samuti punaseid toone, hiljem aga pruunikaid-oranžikaid. Tänapäeval kasutamegi sõna *oranž*. Võrdluseks olgu esitatud näiteid ka teistest läänemeresoome keeltest: soome *punainen*, vadja *kaunis*, karjala *ruskie*, vepsa *rusked*. Punakaspruuni tooni märkis *raudjas*. Saarte murdes märkis hobuse värvi ka sõna *lepp*. Punaka mähaga puu – lepp andis nime kollakaspunakale toonile.

Lepp on olnud mitmes läänemeresoome keeles ka vere eufemistlikuks nimetuseks. Siit on tulnud ka lepatriinu ja punaka rinnaesisega lepalinnu nimi. Soome keeles aga on näiteks *leppäsieni* – kuuseriisikas.

Punane oli vanadel eestlastel nooruse, tervise ja rõõmu sümbol. Samuti oli punasel positiivne maagiline tähendus. Punast värvi kasutati palju nii Eesti kui kogu Põhja-Euroopa rahvarõivais.

Ka vene keeles on *красный* nii ilusa kui ka punase tähenduses. Eesti keeles ütleme punane – vene keeles *красный*; punased juuksed – *рыжие волосы*; punane rebane – *рыжая лиса*.

VALGE

Sõna *valge* on varast ürgsoome päritolu. Sarnased sõnad on olemas kõigis läänemeresoome keeltes: soome *valkea*, karjala *valkie*, vepsa *vauged*, liivi *vālda*, mordva *valdo/valda*. Valge tähistab eesti keeles nii valget värvi kui ka valgust. Väljendid *valge ilm*, *öö*, *päev* on säilinud kõigis läänemeresoome keeltes. *Valge* tähendab üldse heledat, kahvatut, samuti heleda nahaga inimest (eesti *valgevereline*, vadja *valka verin*).

Valge võib märkida mitmesuguseid eriilmelisi heledaid asju nagu valge leib, valge vein, valge viin (siin märgib selgust), valget värvi aineid (silmavalge, munavalge). Ka häääl võib olla hele või tume (*hüüdis heleda häälega*, *vastas tumedalt*). Väljend *näost valgeks minema* viitab võimalikule haigusele või halvale enesetundele. Eesti keeles ütleme – *valge*, *valged juuksed*. Vene keeles *белый*, aga – *светлые волосы*.

MUST

Sõna *must* on hilisürgsoome päritolu ning ühine kõigile läänemeresoome keeltele (soome *musta*, karjala *mušta*, vepsa *must*, vadja *mus-sa*, liivi *mušta*). Algselt võis musta, üldse tumedaid toone tähistada ka *sini*-tüvi, kuna tumesinine ja must on visuaalselt sarnased. *Must* kirjeldas algselt kõiki külmi ja tumedaid, *valge* aga sooje ja heledaid värvitoone.

Must on eesti keeles mitmetähenduslik nagu *valgegi*, märkides nii värvitooni kui ka mustust, räpasust. Samuti tähistab *must* suhtelist tumedust: nii öeldakse tumeda nahaga inimese kohta *mustaverd*. *Mustaga* seotud sõnu ja väljendeid on palju: *must leib*, *must maa*, *must*

pesu, mustikas, must töö, mustad käed; uuema aja väljenditest must äri, must börs, must südametunnistus. Must võib tähistada ka hulka: musttuhat, väljak on rahvast must.

Mustaga seondub sageli negatiivne tähendus, seda ka vene keeles: mustad mõtted – *чёрные мысли*, must turg – *чёрный рынок*, must nimekiri – *чёрный список*, must töö – *чёрная работа*, mustadeks päevadeks – *на чёрный день*.

MUST JA VALGE KOOS

Must ja valge koos vastanduvad ilmekalt: öö-päev, hele-tume, hea-halb, valgus-pimedus, negatiivne-positiivne, ilus- inetu, puhas-räpane. Valge ja mustaga rõhutatakse teistsugusust, suurt erinevust taustast: *must lammas, valge vares*. Ristiusus tähendavad valge ja must sageli headust ja kurjust. Valge sümboliseerib valgust, puhtust, must seevastu tähistab kõike halba. Eesti rahvakultuuris on nende värvide sidumine hea ja kurjaga nõrgem, kuid mõnevõrra võib rahvaluules vastavaid viiteid siiski leida. On arvatud, et eestlastel seostus midagi pahaendelist pigem sõnaga *hall*.

HALL

Nagu eesti keeles, tähistab *hall* vene keeleski tihti igavust, väsimust, üksluisust, samuti kõrget iga: *серый человек* – hall inimene, *серые будни* – hallid päevad; *седая старина* – ennemuistne aeg, *седой старик* – hallpea. Vene keeles tähistab värvinimi vahel ka looma ennast: *серый, серая* tähendab nii halli kui ka nt halli jänest, halli hunti. Eesti keeles ütleme hundi kohta *hallivatimees*.

Sügisel on mõnikord maas hall (käänane hall – halla – halla). Värvisõna *hall* käänane hall – halli – halli (1 on pehmenemise, nagu vene keeles *мягкий знак*).

SININE

Ka *sinine* on üks vanemaid värvisõnu, mis tähistas algselt üldse külmi ja tumedaid värve. Musta soome-ugri algsõnaks ongi peetud ka sõnatüve *sini-*. Venekeelne *синий* kõlab sarnaselt, samuti *синь* – (taeva)sina, *синить* – sinetama, *синька* – sine.

ROHELINE

Varem tähistati rohelist sõnaga *haljas* (vaste saksa sõnale *grün*, mis tähendas üldse kahvatut, sealhulgas rohekassinist). Selle sõna teiseks tähenduseks oli (metalselt, hõbedaselt) läikiv. Näiteks *haljas mõõk*. *Haljendama* tähendab suvist looduslikku rohelist. Selletüvelisi sõnu kasutatakse ka tänapäeval: *haljasala*, *haljastus* jne. Veel väljendab haljas selgust, läbipaistvust: *haljas allikavesi*, *haljas viin*. *Roheline* osutab rohu värvile ning sümboliseerib värskust, noorust. Eesti keeles ütleme *noor ja roheline*, sama ka vene keeles – *молодо-зелёно, зелёная молодёжь*.

PRUUN

Pruun on hilislaen saksa keelest (*brun*). Eesti keeles polnud sõna *pruun* veel 17. sajandilgi täiesti kodunenud. Selle asemel öeldi *kõrb*. Hiljem hakkas kõrb tähendama üksnes pruuni hobust. Punakaspruune toone märkis veel üldläänemeresoome sõna *ruske*, mida meil kasutati eriti veiste kohta. Hobuste kohta öeldi ka *raudjas*.

KOLLANE

Kollane on balti päritolu sõna. Kollasest tuletuvad tegusõnad *kolletuma*, *koltuma*. Rahvakeeles on kollase kohta öeldud *sapikarva*, mis seostub seega sapiga. Vanemal ajal öeldi ka *kuldne* või *kullane*.

2. MUSTIK JA KIRJAK

Koduloomade värvinimetused

Nii nagu jahiloomi, oli oluline ka koduloomi värvi järgi eristada. Mitmeid värvisõnu kasutati üksnes koduloomade kirjeldamiseks. Enamasti tähistasid koduloomade värvivarjundeid märkivad sõnad punakaid, kollakaid ja halle toone.

Hobuse punakaspruuni tooni märkis näiteks *raudjas*. Keeleteadlased on leidnud, et balti keelte vasted *raudis* (leedu *k*) ja *rauds* (läti *k*) lähtuvad verd tähistavast indoeuroopa tüvest. Läänemeresoome vaste on seotud rauaga – rauarooste on punakaspruuni värvi. Arvatavasti siit tuleb ka raudsipelga nimi. Saarte murdes öeldi hobuse kohta ka *lepp*, *lepakarva*. Hobuste kohta öeldi veel *kõrb*, *võik*, *hiir(jas)*, *tuhkur*,

kimmel jne. Veiste puhul kasutati värvinimesid *ruske*, *maasu* (maasi-kapunane), *suitsik* (suitshall). Kirjudel loomad olid oma nimetused: *lauk* (valge lauguga otsaes), *päits* (valge peaga), *küüt*, *küüdik* (valge vöödiga seljal), *pugal*, *pugalik* (laiguline).

Loomanimi tuletati tihti värvinimest. Nii võis lehma nimi olla Mustik, Punik, Tõmmik, Kirjak, Maasik.

Vene keeles on loomadele samuti olemas eraldi värvinimetused. Eriti mitmekesiselt kirjeldatakse hobuseid: *гнедой* – kõrb; *рыжий* – raudjas; *гнедо-рыжий* – punakõrb; *гнедосерый*, *гнедочалый* – tuhkur, *сивый* – tuhkur; *соловый* – võik; *негуй* – kirju, tähnik; *вороной* – ronkmust; *вороночальный* – mustjashiir, tuhkur.

3. TAIMED ANNAVAD MEILE VÄRVE

Kuidas ja millega värvisid eestlased vanadel aegadel rõivaid ja villaseid lõngu?

Vanimad teated taimevärvidega riiete kaunistamisest Eestis on saadud 13.–14. sajandist pärit riidetükikestest. Lõngade värvimisel on tõenäoliselt kasutatud lepakoort ja madarajuuri, tulemuseks on saadud pruunikaspunane värv.

Vanimad taimevärvid andsid kollakaid ja rohekaid toone, samuti pruunikaspunast (madarapunane). Villase, puuvillase ja linase materjali värvimiseks kasutati taimede eri osi nagu puukoor, kãbid, lehed, õied, marjad ja juured. Taimi kasutati nii värskelt kui kuivatatult. Värvitaimi korjati suvel, eriti jaanipäeva paiku ning neid kuivatati kas aidas või kuivas eluruumis. Saadud värv olenes mitmetest teguritest. Oluline oli taime vanus ja korjamisaeg, samuti see, kas suvi oli kuiv või vihmane. Värsked taimed andsid säravama ja vastupidavama värvi. Värvide kinnitamiseks kasutati erinevaid peitse. Peitsid intensiivistasid ja muutsid tooni ning suurendasid värvi valgus- ja pesukindlust. Kasutati nii looduslikke kui ka sünteetilisi peitse. Looduslikud peitsid olid näiteks hapukapsavedelik, jõhvikamahl, kurgisoolvesi, uriin jms. Sünteetilised peitsid olid maarjajää, vaskvitriol, raudvitriol, viinhape, kaaliumkarbonaat, keedusool jt.

Eestis teatakse üle 100 värvitaimet. Igaüks neist andis eri varjundiga toone. Olenevalt kinnitusvahendist võidi ka ühest taimest väga

erinevaid toone saada. Näiteks kollast saadi kaselehtedest, karikakraõitest, kivisamblast, aga ka paju- või sibulakoortest. Pruuni ja musta saadi lisaks lambavillale ka lepakoorest, kuuse- ja männikäbidest, pohlavartest. Erineva varjundi ja intensiivsusega rohelisi toone andsid kanarbikuarred ja toomingalehed. Üks vanemaid värvitaimi on värv-madar, mille juurtest saadi tuhmpunast. Punast värviti ka tedremarana, lihtnaistepuna ja pune abil. Loodusliku sinise saamiseks kasutati mustikaid, rukkililli, kurekatlaid. Püsivat sinist värvi oli taimedega aga raske saada. Taimevärvid olid mahedad, mitte erksad.

Hulk värvusi sai oma nime taime või aine järgi, mida värvimiseks kasutati. Taimedega värvimisest on tulnud sellised värvinimetused nagu *madarapunane*, *õunapuupunane*, *kasekoorepunane*, *pohlavarrepruun*, *männikäbipruun*, *samblapruun*, *kanabikuroheline* jne.

17.–18. sajandil jõudsid Eestisse ka mõned eksootilised välismaised värvained. Need olid aga kallid ning neid kasutati vaid paremate esemete kaunistamiseks. Poodidest, sadamatest ja rändkaupmeestelt osteti puupunast (punapuu ehk parnambupuu puit) ja putukapunast (kuivatatud košenillitaid). Sinise värvainena olid tuntud puusinine (sinipuu ehk kampetše veripuu puit) ja potisinine ehk sinikivi (indigo).

Alates 18. ja 19. sajandi vahetusest levis Eestis pleekimiskindel indigosinine. Rahvas nimetas seda potisiniseks, kuna värvi kääritati uriinis. Peeneks hõõrutud sinikivi asetati väikese kotikesega paariks nädalaks uriini ligunema. Kasukaga kinnikaetud potti hoiti soojas kohas. Värvimisel toimiti erinevalt: vill või kangas pandi segu sisse kas kohe või siis pärast värvaine kääritamist. Seejärel keedeti või soojendati värvitavat materjali samas segus. Potisinisega värvitud riie jäi ka pärast korduvat loputamist ja läbipesemist pikaks ajaks haisema. Pidulikes rõivastes talumeeste kohal hõljus vahel raske lõhn. Pikapeale tuudus hais siiski rõivastest välja. Potisinine värv ei pleekinud ja kannatas ka pesemist. Potisinised ülerõivad olid kaua jõukuse tunnuseks.

Tänapäeval kasutatakse kunstlikku indigot teksapükste värvimiseks.

4. TRIIBULINE SEELIK JA KIRIKINNAS

Eesti rahvarõivaste värvid

Eesti rahvarõivad jaotatakse kolmeks:

- 1) *pidulikud rõivad* – neid kanti vaid pidulikel puhkudel ja pärandati edasi;
- 2) *käimise rõivad* vähem pidulikeks käikudeks;
- 3) *töörõivad*, mida kanti iga päev. Need tehti kehvemast materjalist ja ilma kaunistusteta.

Rõivad valmistati kodukootud villasest või linasest kangast. Villasest tehti pealisrõivad, kindad, sukad ja sokid. Linasest valmistati eelkõige särgid ja abielunaiste peakatted. Põhiosa vanemast rõivastusest oli kuni 18. sajandini võrdlemisi värvivaene. Linased esemed pleegitati valgeks, villaste puhul domineeris lambavilla loomulik toon. Pidulikke rõivaid kaunistati vasest ja tinast ornamentidega, hiljem asendasid neid värvitud lõngadega tikandid või sissekootud kirjad.

18. sajandil ilmusid looduslike värvide kõrvale ka välismaised värvained. Eriti hinnatud oli indigo, millest saadi potisiinist värvi. Potisiinine oli moes esialgu Põhja-Eestis, 19. sajandi alguses levis see ka mujale. Lambapruunid villased rõivad säilisid Pärnumaal, Saaremaal, Muhus ja Hiiumaal. Valgeid ja halle villaseid riideid kanti edasi Võrumaal, Kihnu saarel ja ka Saaremaal Sõrve poolsaarel. Mulgid aga jäid truuks oma mustale kuuale.

Samaaegselt potisiinisega hakkas Lõuna-Eestis vene rändkaubitsete vahendusel levima punane puuvillane nn *maagelõng*. Selle heelpunase lõngaga kaunistatud särkide ja põlled mood levis Võrumaa, Tartumaa ja Viljandimaa naiste seas. Eriti meeldis uus kaunistusviis setu naistele, kelle särgikirjadesse on punane maagelõng laia vöödina sisse kootud.

Rõivaste kaunistamiseks kasutati tavaliselt valge linase lõngaga tehtud tikandit või pilu, Mulgimaal ja Kihnu saarel ka värviliste villaste lõngadega ilma ettejoonistatud mustrita tikitud taimtikandit. Põhja-Eestis levis 18. sajandi lõpust lillkiri. Abielunaiste peakatetele ja käistele tikiti ettejoonistatud kindla kuju ja rütmi järgi paigutatud lilleõitest moodustatud ornament. Tikandit täiendati säravate litrite, kuld- ja hõbeniitidega.

19. sajandi keskel leiutati Inglismaal riidevärvimiseks keemilised aniliinvärvid, mida sai peagi ka Eestis osta. Need tõid rõivastusse suure muutuse. Niinimetatud poevärvidega saadi eredaid toone, mida taimevärvidega värvida ei õnnestunud. Aniliinvärvidega värvimine oli ka odavam ja võttis vähem aega. Saadud toonid olid erksamad, pesu- ja valguskindlamad. Eestlaste rõivad muutusid värvilisemaks. Eriti paistsid silma naiste kirkavärvilised triibulised seelikud, vööd, kindad ja sukad.

Eesti rahvarõivad võib tinglikult jagada nelja suuremasse gruppi: Põhja-Eesti, Lõuna-Eesti, Lääne-Eesti ja saared. Lõuna-Eesti, eriti Mulgimaa rahvarõivad olid arhailisemad, kauem püsisid mitmed vanad rõivavormid. Põhjapoolsemad kihelkonnad olid uutele moodidele vastuvõtlikumad. 18. sajandil hakkas kohanema kahar, algul ühevärviline, hiljem pikitriibuline seelik, mis sai üldiseks 19. sajandil. Naiste rõivastusele oli iseloomulik ka pikkade varrukatega, geomeetrilise või pilutikandiga kaunistatud särk. Rohkesti venepäraseid elemente oli setude rõivastuses, näiteks kandsid setu mehed särki võetatult pükste peal, setu naised kandsid seeliku asemel vene naiste sarafaniga sarnanevat kehakatet.

Põhja-Eesti rahvariiete kõige iseloomulikumaks jooneks oli, et naised kandsid varrukateta särki ja selle peal lühikest varrukatega pihakatet – käiseid. Nii käised kui tanud kaunistati madalpistes tikitud lillkirjaga. Põhja-Eesti piirkond oli uuendustele kõige vastuvõtlikum. Just sealt hakkasid üle kogu Eestimaa levima mitmed Euroopa moerõivastega seotud nähtused: pikitriibuline seelik ja indigoga tumesiniseks värvitud villased rõivad. Seelikute värv- ja triibukombinatsioonid kujunesid paikkonniti erinevaks.

Lääne-Eesti rahvarõivastel oli ühisjooni nii Lõuna- kui Põhja-Eestiga. Nagu ülalpool öeldud, olid piirkonnale iseloomulikud lambapruunid ja -mustad ülerõivad. 19. sajandi algusest levis Lääne-Eestisse pikitriibuline seelik. 19. sajandi keskpaigast hakati kandma ka põikitriibulisi ja ruudulisi seelikuid. 19. sajandi lõpus tulid Lääne-Eestis moodi tikitud seelikud. Punased villased seelikud kaunistati mitmevärviliste villaste lõngadega tikitud lilleõite ja lehtedega.

Saarte (Saare-, Muhu- ja Hiiumaa) rahvarõivad olid igal saarel erinevad. Saaremaal erinesid rõivad koguni kihelkonniti. Palju ühisjooni oli neil eestirootslaste riietusega, võtkem näiteks kurrutatud seelikud.

Varasemad ühevärvilised seelikud kujunesid 19. sajandil põikitriibulisteks, hiljem pikitriibulisteks.

Kui tööriided olid enamasti valged, mustad või potisiinised, siis piduriidel kasutati palju punast. Punane seostus pidulikkusega, samuti oli tal tähtis koht tõrje- ja kaitsemaagias. Punane värv domineeris ka pulmatekstiilides (kindad, vaibad, vööd). Levinud oli komme ohverdada punaseid paelu ja lõngu. Arvati, et punase lõngaga piiratud alale ei pääse kurjad vaimud ja selle abil võib takistada haiguste levikut. Aniliinvärvide kasutuseletulekuga levis punase kasutamine veelgi enam.

Eestlaste leinavärv oli vanasti valge, ka surirõivad olid valged. Leina ajal välditi punast, kanti lihtsaid valgeid riideid või kaeti punased mustriosad kinni. Must muutus leinavärviks alles 19. sajandi teisel poolel linnakultuuri mõjul.

II osa

TEEME ISE VÄRVISÕNU. Värvisõnade moodustamine eesti keeles

Selles osas vaadeldakse erinevaid värvisõnade moodustamise võimalusi. Eesti keeles on väga lihtne ühe sõnaga kirjeldada kõikvõimalikke värve ja värvivarjundeid. Eelkõige kasutatakse sõnade liitmist ja tuletamist. Värvisõnade loomisel on oluline tähenduse ülekanne, eriti metafoor. Ühe asja või nähtuse värv kantakse üle teisele. Mida leidlikum ja tabavam on võrdlus, seda eredam on tekkinud kujund. Nii saab täiendsõnaga hästi väljendada näiteks värvi erksust, tuhmust, sügavust, aga ka tooni: *kohvipruun, kuldpruun* jne.

Liitsõna moodustatakse täiendsõnast ja nimisõnast. Täiendsõna võib olla nii nimetavas kui ka omastavas käändes. Täiendsõna on nimetavas käändes sõnas *veripunane*, omastavas käändes aga sõnas *vahuvalge*. Mõned sõnad on kasutusel ka mõlemal moel: *taevassinine/taevasinine, kirsspunane/kirsipunane, sammalroheline/samblaroheline, salatroheline/salatiroheline, sinepkollane/sinepikollane*. Kirjakeeles kasutatakse rohkem nimetavat, rahvakeeles omastavat käänat.

Vene keeles on sõnade liitmine tagasihoidlik, rohkem kasutatakse ümberütlemist. Eesti keeles ütleme *leekpunane, korallpunane, mada-rapunane*, vene keeles *ярко-красный, алый, ржавый*.

Värvisõnade moodustamisel eesti keeles kasutatakse ka **tuletisi** (*ne-, kas- ja jas*-liited). Ütleme ju *purpurne, kuldne, hõbedane, vaskne* või *vaskjas, mustjas, valkjās*. Tuletise abil saab samuti hästi väljendada värvi tooni. Näiteks *roosakas, kollakas, sinakas* märgivad värvi kahvatust, nõrka intensiivsust. *Roosakas* on kahvatum kui *roosa*, *sinakas* on heledam kui *sinine*.

Ka vene keeles kasutatakse tuletisi: *кровь > кровавый > кроваво-красный* (*veripunane*), *огонь > огненный > огненно-красный* (*tulipunane*), *снег > снежный > снежно-белый* (*lumivalge*), *салат > салатный* (*kahvaturroheline*), *сирень > сиреневый* (*sirelililla*), *вишня > вишневый* (*kirsipunane*), *персик > персиковый* (*virsikuvärvi*).

Eestikeelsete tuletiste *punakas, hallikas, roosakas* vasted on vene keeles *красноватый, сероватый, розоватый*. Kasutatakse ka kahest sõnast ühendit värvi intensiivsuse jaoks: *желтоватый матовый* – tuhmkollane; *красноватый тусклый* – kahvatupunane.

Vene keel eelistab erinimetust seal, kus eesti keeles on üldine nimetus: *седые волосы* – hallid juuksed, *седая борода* – hall habe, aga *серый волк* – hall hunt. Eesti keeles kasutame ühtainsat sõna – näiteks *pruun*: *pruunid kingad, juuksed, silmad, pruun nahk, karu*. Vene keeles võib olla igal sõnal oma värvinimi: *коричневые туфли, каштановые волосы, карие глаза, загорелая кожа, бурый медведь*.

Nii eesti kui vene keeles kasutatakse veel **sõnakordust**: *sini-sini-ne, puna-punane, rohe-roheline*. Sama on ka vene keeles: *красный-красный, черный-черный, белый-белый*. Kordus märgib eriti erksat, intensiivset värvitooni.

Suure hulga lihtsaid värvisõnu moodustavad *kas*-liitega nn **ülemi-nekuvärvid**, kus kasutatakse kahte harilikku värvinime üksteise täienduseks: *lillakaspunane, kollakasoranž, sinakasroheline*. Vene keeles *красновато-бурый, красновато-желтый, беловато-голубой, беловато-розовый, синеvато-зеленый, синеvато-серый*.

Samuti on lihtne moodustada sõnu liitega **-värvi**: *kirsivärvi, sinepivärvi*. Eesti keeles ütleme *sidrunivärvi, viirsikuvärvi*. Sama ka vene keeles: *цвета лимона, цвета персика*. Samas võib öelda ka *персиковый*, millele eesti keeles otsesest vastet pole.

Ka sõnaühendid võivad eesti ja vene keeles sarnased olla: *белый как снег* – valge nagu lumi, *красный как рак* – punane kui vähk.

Mitmevärviliste asjade (nt lipp, riided) tähistamisel ühendatakse liitsõnaks mitu värvinime: *sinipunane, punavalge, sinimustvalge*. Viimasest on kujunenud koguni sümboolne nimetus. Vene keeles *бело-голубой, бело-красный, сине-зеленый, сине-красный, красно-коричневый*.

Kujundlikus väljendusviisis kasutatakse eesti keeles ka **kesksõnalisi värvinimetusi**: *kolletav mets, kollendav põld, punetav nägu, verevav loojak, sinav taevas, mustendav mets, roosatavad põsed*.

Vanaaegsed värvisõnad on *ruske, ruuge, vavev, verev, haljas*. Samuti on arhailine *karva*-liide: *kullakarva, vasekarva, roostekarva, paekarva, meekarva, rohukarva*. See liide viitab tavaliselt võrdlusele (kollane nagu mesi – *meekarva*), aga ka värvi päritolule (*lambakarva* – lambavillast tehtud).

HARJUTUSED

Põhilisi tunniteemasid, mida saab läbi viia „Kirju-mirju värvi-maailma“ abil

- 1. Kust on tulnud eesti keelde värvisõnad?**
- 2. Milliseid värve kasutati eesti rahvariietes?**
- 3. Millest saadi värve?**
- 4. Kuidas moodustada värvinimesid ja värviliitsõnu?**

Töövihiku teises osas on harjutused värvisõnade moodustamise kohta.

Esimeses harjutuses kasutatakse täiendsõnana erinevaid nimisõnu: taimede, loomade, lindude, toiduainete ja puuviljade nimetusi. Teises harjutuses tuleb leida sõnalõppu sobiv värvisõna. Kolmanda harjutuse ristsõnas tuleb ese või olend värviga kokku viia. Neljandas harjutuses kasutatakse liitsõna täiendsõnana erinevaid omadussõnu. Viendas ülesandes kasutatakse tuletisi (*ne-*, *kas-* ja *jas-*liited). Kuuendas ülesandes võrreldakse eri tüüpi värvisõnu ja harjutatakse kokku-lahku kirjutamist. Kolm viimast ülesannet on iseseisvam töö, kus kasutatakse värve meeolelu edasiandjatena, otsitakse ühe värviruumi piires uusi värvinüansse.

Värvisõnade moodustamisel ja ülesannete lahendamisel võiks liiksaks individuaaltööl rakendada paaris- või rühmatööd, moodustada õpilastest võistkondi jms. Ka pilte võib joonistada mitmekesi, õppimist sel moel mängulisemaks muutes. Nii saab värve mänguliselt tundma õppida.

Soovituseks veel ülesandeid.

1. Koloriidi kirjeldamine. Kunstinäituse või kunstniku ateljee külastamine. Kirjeldada mõne meeldima hakanud pildi koloriiti – pildil kasutatud värvitoone, kasutades erinevaid värvisõnu.

2. Pildi lõpetamine. Teiste poolt alustatud kujundi või pildi lõpuni joonistamine ja selle kirjeldamine rühmatööna.

3. Värvid kõnekeeles. Moodustada lauseid, kasutades värvidega seotud väljendeid ja sõnu: *must lammas, valge vares, hallid ajad, hall päev, valge päev, valge ilm, mustad käed, punased silmad, must südametunnistus, must äri, silme ees läheb mustaks, läks näost valgeks, musta valgeks rääkimine* (valetamine), *must valgel seisma* (kirjutatud olema), *ei öelnud musta ega valget* (vaikimine).

4. Värvid rahvaluules. Otsida mõnest eesti mõistatusest, muisten-dist või rahvalaulust värvisõnu.

Joonistada selle järgi pilt. Nt *Seest siiruviiruline, pealt kullakarvaline, Punapäine pääsukene, sinikirja linnukene, Pilves ollid vihmapi-sarad, vihmast sai hani punane, hanist saba sinine.*

5. Värvisõnad ilukirjanduses. Koos eesti keele õpetajaga võib erinevate prosaistide (nt E. Vilde, Fr. Tuglas) ja luuletajate teostest välja otsida ootamatuid ning omapäraseid värvinimetusi ja sõnamänge värvidega. Seejärel arutada õpilastega, kuidas on selline piltlik väljendusviis teosele kasuks tulnud ning kas ja kuidas oleks kirjanik saanud öelda teisiti. Proovida ka ise jutukese või luuletuse kirjutamisel ennast omapäraselt ja kujundlikult väljendada.

6. Värvid kompositsioonides. Pikemalt võiks tegeleda paari värvi-ga, näiteks musta, valge ja punasega. Võiks teha samast motiivist must-valge pildi, punase pildi, luues erinevaid vastasmõjusid: hea-halb, positiivne-negatiivne, rõõmus-kurb. Kasutada erinevaid mater-jale – riie, nahk, paber jne. Nooremate lastega võiks maalida lihtsalt ühele pildile punaseid, musti ja valgeid objekte, mida lapsed tunne-vad, näiteks must kass, vares, must ja valge lammas, valge jänes, lumi, valged pilved, punane lill, pihlakas, päikeseloojang vms.

7. Värvid looduses. Koguda loodusest erinevaid, kuid sama värvi materjale: lilled, lehed, puukoor, kivikesed, teokarbid, linnusuled vms. Moodustada neist kompositsioon või kollaaž, näiteks teemal „Pruun“, „Roheline“, „Kollane“, „Valge“ jne. See võib olla iseseisev ülesanne või ka grupitöö.

8. Värvinurga kujundamine. See ülesanne sobib hästi grupitööks. Iga grupp valib ühe värvi ja kujundab siis valitud värvi eri toone kasutades klassis oma värvinurga. Siin saab kasutada kõikvõimalikke värvilisi esemeid, tekstiile, taimi, pilte jms. Seejärel analüüsida kogutud materjali ja seda, kui palju eri toone on ühe värvi (näiteks sinise) piires leitud. Püüda leida neile värvitoonidele võimalikult täpne nimi (näiteks „See on taevasinine“, „See on indigosinine“).

Kasutatud kirjandus:

Allik, Jüri. Värvitaju, värvinimetused ja värvisümboolika. – *Looming* 3, 1982, lk 378–384.

Eesti rahvakultuur. Koostanud Ants Viires ja Elle Vunder. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1998.

Oja, Vilja. Võrdlusel baseeruvaist värviliitsõnadest. – *Keel ja Kirjandus* 12, 1995, lk 809–817.

Parmasto, Erast. Mitmevärviline maailm. – *Looming* 3, 1982, lk 375–377.

Piho, Mare. *Punane ja valge. Setud. Värv ja kultuur. Red and White. The Setus. Colour and Culture.* Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2000.

Randlane, Tiina. Värvirikkus loodusest. 1. – *Eesti Loodus* 7, 1975, lk 427–429.

Rannut, L. Nimisõna liitumine värvust tähistava omadussõnaga. – *Keel ja Kirjandus* 8, 1966, lk 478–486.

Rätsep, Huno. Läänemeresoome värvimaailm. (M. Koski, Värien nimitykset suomesa ja lähisukukiellissä.) – *Keel ja Kirjandus* 1, 1985, lk 58–59.

Rüütel, Eha, Elenurm, Taimi, Pehk, Alice, Tomberg, Marika, Visnapuu, Piiret. *Loomismäng. Muusika-, sõna-, liikumis-, kunsti- ja värviharjutusi rühmatööks.* Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool, 2001.

Sarapik, Virve. Värv kui märk. Magistritöö. Käsikiri. Tartu, 1996.

Sarapik, Virve. Valge ja must. – *Keel ja Kirjandus* 11, 1994, lk 641–649; 12, 1994, lk 713–717.

Sutrop, Urmas. Eesti keele põhivärvinimed. – *Keel ja Kirjandus* 12, 1995, lk 797–808.

Veeroja, Piia, Kolk, Katrin. *Villakiu värvimine Eestis kasvavate värvitaimedega.* Tartu: EPMÜ, 1997.

Viires, Ants. Eestlaste värvimaailm. – *Keel ja Kirjandus* 6, 1983, lk 290–302.

Viires, Ants. *Puud ja inimesed.* Tartu: Ilmamaa, 2000.

Viires, Ants. *Kultuur ja traditsioon.* Tartu: Ilmamaa, 2001.

Vilbaste, Gustav. Taimedega värvimisi Eestis. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XIV.* Tartu, 1939, lk 1–56.

Värvid, arvud, kujundid. Esivanemate maailmapildist. – *Looming* 11, 1981, lk 1600–1608.

Õim, Asta. Värvinimetuste moodustamisest ning kasutamisest eesti ja vene keeles. – *Keel ja Kirjandus* 1, 1983, lk 26–32.

Teemakohast kirjandust:

Kidron, Anti. Kuidas olla loov? – *Haridus* 2, 1999, lk 38–41.

Tammert, Marje. *Värviõpetus.* Aimwell, 2006.

Viires, Ants. Sõnumit otsimas. – *Rahvatraditsioonidest Eesti kunstis.* Koostanud Anu Raud. Viljandi: Viljandi Kultuurikolledž, 2001.

Vunder, Elle. Käsitöö. – *Eesti rahvakultuur.* Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1998, lk 165–206.

Vunder, Elle. Rahvakunst. – *Eesti rahvakultuur.* Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1998, lk 513–544.

MUUSEUMITUNNID EESTI RAHVA MUUSEUMIS

AASTARINGSED MUUSEUMITUNNID

**eesti rahvakultuurist nooremale ja keskmisele koolieale
täienduseks koolitundidele**

- Eesti kodu läbi aegade**
- Talutööd**
- Talurahva toidulaud (teeme ise mõnda toitu)**
- Rahvarõivad**
- Rahvakalendri tähtpäevad**
- Rahvakunst**
- Loodus**
- Argielu 20. sajandi algul ja teisel poolel**

HOOAJALISED MUUSEUMITUNNID

**Rahvakalendri tähtpäevadest ja koolivaheajal, muuseumi
vahetuvatel näitustel**

Eesti Rahva Muuseumi näitusemaja

J. Kuperjanovi 9, 50409 Tartu

Avatud teisipäevast pühapäevani kella 11–18

www.erm.ee